

АКТУАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ:

Кармаза Олександра Олександрівна,
доктор юридичних наук, професор.

ФОРМИ ПРАВОЧИНІВ: ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУ ЗАПОВІТУ В УКРАЇНІ

У статті розкрито традиційні та інноваційні підходи щодо форми правочинів в Україні, а саме, щодо форми заповіту. Здійснено науково-практичний аналіз норм спадкового права України щодо традиційної форми заповіту. Пропонується розширити норми договірної форми заповіту України та передбачити складення в Україні усних заповітів, а також електронних заповітів (е-заповітів). Окреслено шляхи удосконалення регулювання цивільних відносин в Україні, надано пропозиції про внесення змін до Цивільного кодексу України. Проведено науково-практичний аналіз норм спадкового законодавства України на їх відповідність принципу верховенства права. Акцентується увага на елементах принципу верховенства права, зміст якого розкрито в рішеннях Європейського Суду з прав людини. Досліджено дію конституційного принципу верховенства права в спадковому праві України. Об'єктом дослідження є цивільні відносини, які виникають у зв'язку із реалізацією громадянами права на складення заповіту. Метою дослідження є науково-практичний аналіз норм договірної форми заповіту в частині складення заповітів, а також норм спадкового законодавства, прийнятого під час дії воєнного стану в Україні. Запропоновано авторське бачення модифікації права на спадкування в умовах дії воєнного стану. Доведено, що забезпечення в спадковому праві дії принципу верховенства права в умовах воєнного стану, а також у повоєнний та інші періоди полягає в тому, щоб: нотаріуси, судді та інші особи, на яких законом покладено здійснення захисту

спадкових прав громадян, діяли відповідно до Конституції та законів України, уникали дискримінації за будь-якою ознакою; спадкове законодавство України було прозорим, а застосування – ефективним та своєчасним; норми захищали спадкові права громадян, а внесення змін до нього відбувалося у спосіб, визначений законом. Встановлено, що для науки та практики залишаються актуальними та потребують подальших наукових досліджень проблеми, пов’язані із застосуванням цифровізації спадкового процесу. Методологічною основою дослідження є філософсько-правові засади пізнання соціальних явищ, зокрема тих, що стосуються охорони, захисту та відновлення прав осіб (громадян та юридичних осіб) у цивільному праві. В статті застосовано діалектичний, системно-структурний, нормативно-логічний, соціологічний, порівняльно-правовий методи пізнання.

Ключові слова: заповіт, штучний інтелект, спадкування, права людини, правочин, євроінтеграція.

FORMS OF DEEDS: TO THE QUESTION OF THE FORM OF A WILL IN UKRAINE

Karmaza Oleksandra,
Doctor of Law, Professor.

The article reveals traditional and innovative approaches to the form of deeds in Ukraine, namely, to the form of a will. A scientific and practical analysis of the norms of inheritance law of Ukraine regarding the traditional form of the will was carried out. It is proposed to expand the norms of contract law of Ukraine and provide for the drafting of oral wills in Ukraine, as well as electronic wills (e-wills). Ways to improve the regulation of civil relations in Ukraine are outlined, and proposals for amendments to the Civil Code of Ukraine are provided. A scientific and practical analysis of the norms of the inheritance legislation of Ukraine for their compliance with the principle of the rule of law was carried out.

Attention is focused on the elements of the principle of the rule of law, the content of which is revealed in the decisions of the European Court of Human Rights. The effect of the constitutional principle of the rule of law in the inheritance law of Ukraine has been studied. The object of the study is civil relations that arise in connection with citizens' exercise of the right to make a will. The purpose of the study is a scientific and practical analysis of the norms of contract law in terms of making wills, as well as the norms of inheritance legislation adopted during the martial law in Ukraine. The author's vision of the modification of the right to inheritance in the conditions of martial law is proposed. It has been proven that ensuring the operation of the principle of the rule of law in the conditions of martial law, as well as in post-war and other periods in inheritance law consists in the fact that: notaries, courts and other persons entrusted by law with the protection of the inheritance rights of citizens, act in accordance with the Constitution and the laws of Ukraine, avoid discrimination on any grounds; the inheritance legislation of Ukraine was transparent, and its application was effective and timely; norms protected the hereditary rights of citizens, and amendments to them took place in the manner determined by law. It was established that the problems related to the application of digitalization of the inheritance process remain relevant for science and practice and require further scientific research. The methodological basis of the study is the philosophical and legal basis of knowledge of social phenomena, in particular those related to the protection, protection and restoration of the rights of individuals (citizens and legal entities) in civil law. The article uses dialectical, systemic-structural, normative-logical, sociological, comparative-legal methods of cognition.

Key words: will, artificial intelligence, inheritance, human rights, deed, European integration.

Постановка проблеми. Ніхто не може заперечити факт, що кожна людина є смертною. Відтак після її смерті постають вічні питання: «Хто є спадкоємцем?», «Що входить до складу спадщини?», «Чи дійсний заповіт?», «Чи охоплено заповітом всю спадщину?», «Чи може особа, вказана в заповіті як спадкоємець, успадкувати все майно?», «Чи дійсний е-заповіт в Україні» тощо.

Загалом спадковий процес – це процес, який розпочинається зі смертю спадкодавця та закінчується із вдачею свідочтва про право на спадщину. Разом з тим, за життя особа має право скласти заповіт, який набуде чинності після її смерті і який може «допомогти» спадкоємцям вирішити ряд питань, пов'язаних із спадкуванням частки в спадщині. При цьому, судова практика, наукові статті вказують на те, що при практичному застосуванні норм цивільного права в частині спадкування виникає багато складнощів, особливо під час дії воєнного стану на території України. Наприклад, як застосувати норми Постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р.

№ 164 із наступними змінами, якщо вони суперечать нормам цивільного законодавства України. Можемо спрогнозувати, що у зв'язку із проявом агресії росії на території України кількість спадкових справ в нотаріальному та цивільному процесі зросте.

Аналіз останніх досліджень. Вітчизняні наукові праці у сфері спадкування пропонуємо умовно поділяти на декілька груп. Наприклад, це наукові розвідки щодо спадкування, які розкривають загальні питання (праці В.Борисової, Ю.Заїки, О.Кухарева, З.Ромовської, І.Спасибо-Фатєєвої, Р.Стефанчука, О.Печеного та ін.), питання спадкових відносин в міжнародному приватному праві (праці О.Гріненко, В.Кисіля, В.Калакури, О.Кармази, М.Михайлів та ін.), питання спадкових відносин в нотаріальному процесі (праці М.Бондарєвої, С.Рабовської, С.Фурси та ін.) тощо. Дослідивши їх зміст, дійдемо висновку, що текст більшості наукових статей містить аналіз спадкового законодавства України. Разом з тим українське спадкове законодавство не є чимось закам'янілим, навічно

прийнятим. Розвиток сучасних спадкових відносин в Україні в контексті обтяження їх дією правового режиму воєнного стану, наближенням законодавства України до законодавства Європейського Союзу тощо, змусив науковців та практиків оновити дослідження.

Метою статті є науково-практичний аналіз норми цивільного законодавства України щодо складення заповіту у традиційний та інноваційних формах, які існують в міжнародних країнах.

Виклад матеріалу. Нові технології змінюють уявлення людини про світ, її особисте життя, вносять корективи щодо врегулювання суспільних відносин. Ці зміни взаємопов'язані та взаємообумовлені розвитком сучасних технологій, які створюють новий світ, удосконалюють регулювання суспільних відносин, зокрема, і в сфері укладення правочинів. Першим кроком в розвитку цих технологій було запровадження Інтернет, а нині – розвиток штучного інтелекту, технології блокчейну, запровадження криптовалюти, «розумного будинку», в якому спілкування з домашніми

пристроями відбувається за допомогою Інтернету тощо. Наприклад, у Великобританії спадкоємці мають право подати заяву щодо отримання спадщини за заповітом в режимі онлайн.

Пандемія Ковід-19, введення в Україні надзвичайного та воєнного стану, адаптувало суспільні відносини в Україні до нових реалій сьогодення. Разом з тим, спадкові відносини, маючи давню історію становлення та розвитку, в Україні все ще не адоптовані до «викликів», які постають перед суспільством, державою. На нашу думку, наступні 20 років розвитку України, вирішать важливі проблеми, які існують нині в спадкових відносинах, зокрема, у відносинах, які передують їм, а саме у цивільно-правових відносинах щодо складення та засвідчення заповіту.

Звертаємо увагу, що Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX [1], на всій території України введено воєнний стан, який, нині продовжує діяти та зумовлює модифікацію спадко-

вих прав осіб, а в юриспруденції – нові наукові дослідження.

Нагадаємо, що відносини у сфері спадкування регулюються в Україні національним законодавством України, а саме: Конституцією України, Цивільним кодексом України, законами України, як-от: «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», чинними міжнародними договорами України (наприклад, Конвенцією про колізію законів, які стосуються форми заповітів (Гаага, 1961 р.), Базельською Конвенцією про створення системи реєстрації заповітів (1972 р.)), а також підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема, Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» від 22 лютого 2012 р. із наступними змінами, Наказом Міністерства юстиції України «Про забезпечення організації доступності населення до нотаріальних послуг та поліпшення роботи із надання таких послуг» від

7 липня 2014 р. із наступними змінами, Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» від 28 лютого 2022 р. № 164 тощо. Ми вже звертали увагу на не відповідність Цивільному кодексу України пункту 3 Постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164 із наступними змінами, який визначає особливості спадкування, вказуючи, що перебіг строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття зупиняється на час дії воєнного стану, але не більше ніж на чотири місяці [2]. Наші висновки були підтверджені й практикою Верховного Суду (див., наприклад, Постанова від 25 січня 2023 року у справі № 676/47/21).

Що ж стосується цивільно-правових відносин щодо складання та посвідчення заповіту, зазначимо, що право складати заповіт, змінювати, доповнювати чи скасовувати його належить фізичній особі з повною цивільною дієздатністю протягом всього життя. Всі ці дії особи вказують на реалізацію нею принципу свободи заповіту та регулюються

загальними нормами Цивільного кодексу України щодо складання правочинів та спеціальними нормами Цивільного кодексу України щодо спадкування. Відтак, заповіт як правочин (ст. ст. 202-205 ЦК) складається у письмовій формі (ст. 1247 ЦК) та нотаріально посвідчується (ст. ст. 209, 1247-1249 ЦК).

Чинність заповіту пов'язується ЦК із дотриманням вимог щодо його форми і посвідчення (ст. 1257 ЦК). При цьому невідповідність заповіту вимогам закону означає його нікчемність. Ми підтримуємо науковців та практиків, які пропонують розмежовувати правові категорії «втрата чинності заповіту» та «нікчемність заповіту» (наприклад, В.І.Крат).

Вимоги до форми заповіту, встановлені ст. 1247 ЦК, відповідно до яких заповіт: складається в письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складання; особисто підписується заповідачем або відповідно до вимог ст. 207 ЦК; посвідчується нотаріусом або іншими особами, визначеними у ЦК. Дотримання письмової форми заповіту є однією з умов дійсно-

сті заповіту (постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2018 року у справі № 522/904/16-ц, від 03 липня 2019 у справі № 725 /2412/15-ц).

В юриспруденції слушно звертається увага на те, що письмова форма правочину означає викладання його тексту на паперових носіях із обов'язковістю наявності підпису особи, яка виразила свою волю, вчинивши правочин (сторони правочину, тобто заповідача). Враховуючи поширеність технічних засобів фіксації текстів документів, електронний документообіг, який дозволяє в певних випадках навіть взагалі уникати паперового вигляду документації, постають питання про дорівнення цієї форми до письмової та про наявність підпису в такому вигляді документації [3].

Доведено, що при вчиненні односторонніх правочинів ми маємо компіляцію між використанням технічних засобів для тексту правочину і його власноручного підписання. Головна вимога закону полягає в тому, щоб воля заповідача виражалася таким чином, щоб не завадити її дійсності і

не викривити. Саме ці вимоги стають ключовими при регулюванні в ст. 1248 ЦК прав на оформлення заповіту, для чого можливі такі варіанти: заповідач сам пише текст заповіту (власноручно) і підписує його власноручно; заповідач пише текст заповіту за допомогою технічних засобів, а підписує його власноручно; нотаріус пише текст заповіту власноручно, а заповідач підписує його власноручно; нотаріус пише текст заповіту за допомогою технічних засобів, а заповідач підписує його власноручно. В двох останніх випадках ЦК висуває лише одну вимогу – прочитання тексту заповіту вголос перед його підписанням. Якщо це неможливо внаслідок фізичних вад, то посвідчення має відбуватися при свідках. Усе це спрямовано на підтвердження дійсної волі заповідача [4].

Слід також зазначити, що, крім письмової форми заповіту, Україна у спадкових відносинах з іноземним елементом визнає усну форму заповіту. Так, наприклад, Україна приєднавшись до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів, із застере-

женням на підставі Закону № 1772-VI від 17.12.2009, застерігає, що згідно зі ст. 10 Конвенції вона залишає за собою право не визнавати заповіти, вчинені громадянами України в усній формі, крім як за виняткових обставин.

Тож, у виняткових обставинах за умови, що відносини мають іноземний елемент у значенні Закону «Про міжнародне приватне право», громадяни України можуть укласти усний заповіт, який буде визнано в Україні. Тобто, Конвенція, яка діє на території України відповідно до норм Конституції України, є джерелом регулювання спадкових відносин з іноземним елементом, передбачає усну форму заповіту для громадян. Але такий заповіт може бути складено громадянином України у виняткових обставинах (наприклад, коли існують загрози життю та здоров'ю заповідача). Разом з тим, термін «виняткові обставини» національне законодавство України не розкриває, що вказує на недодержання в національному законодавстві України принципу юридичної визначеності як елементу принципу верхо-

венства права. Тож, на нашу думку, Закон «Про міжнародне приватне право» потребує відповідних змін.

Вважаємо, що в умовах дії в Україні воєнного чи надзвичайного стану, беручи за основу норми іноземного законодавства щодо усних заповітів (Ізраїлю, Іспанії, Польщі, Угорщини, Швейцарії та ін.), зважаючи на вимоги ст. 205 ЦК, підтримуючи наукові ідеї про запровадження простої письмової форми заповіту (Ю. Заїка, М.Михайлів, Р.Калаур, В.Кисіль та ін.), продовжуючи наші наукові думки щодо запровадження усної форми заповіту [5], пропонуємо внести зміни до ЦК та надати за виняткових обставин, у випадку дії воєнного чи надзвичайного стану, право громадянам України укладати заповіти:

1) в усній формі перед 2 і більше свідками, які розуміють мову, якою висловлено волю заповідача, і при цьому заявлено, що ця воля є його заповітом, із/без використання технічних засобів комунікації (гаджетів). Усний заповіт втрачає чинність протягом, наприклад, 2 місяців, за умови якщо один із свідків не заявив

нотаріусу про складення такого заповіту та/чи заповідач залишився живим;

2) в електронній формі (Е-заповіт), які підписуються електронним підписом заповідача і складаються із застосуванням Порталу «Дія: Державні послуги онлайн». При цьому можливе складення заповіту в письмовій електронній формі чи усній формі з використання сучасних технічних засобів комунікації (гаджетів) (прикріплення звукового файлу).

Принагідно зазначимо, що тема застосування сучасних технічних засобів комунікації при укладенні правочинів загалом та заповітів зокрема є актуальною [5], але потребує подальших наукових досліджень.

Слід також звернути увагу й на цифровізацію нотаріального та цивільного процесів як елементів охорони та захисту спадкових прав громадян в Україні.

Суспільні відносини, які виникли та розвиваються у зв'язку з дією на території України воєнного стану, зумовили запровадження сучасних, дієвих та належних механізмів

захисту спадкових прав осіб в нотаріальному та цивільному процесі.

В Україні вже зроблено вагомі кроки щодо удосконалення нотаріального процесу шляхом його цифровізації. Так, наприклад, 15 лютого 2022 р. прийнято за основу проект закону № 5644 від 10.06.2021 р. Разом з тим, деякі його норми мають дискусійний характер та не регулюють відносини, які виникли під час дії воєнного стану. Тож, крім висвітлених вище проблем, актуальним є питання стосовно відновлення втрачених або зіпсованих нотаріальних документів, зокрема, таких як заповіт, свідоцтво (про право на спадщину) тощо. У зв'язку з цим, пропонуємо в проекті врегулювати відносини щодо оцифрування наявних документів в заведених вже спадкових справах із застосуванням Порталу «Дія», удосконалити норми системи Е-нотаріату в частині вчинення нотаріальних дій в електронній формі із застосуванням режиму відеоконференції (онлайн-режим).

Окремо слід звернути увагу й на експериментальні проекти, які запроваджені на

підставі законодавчих актів Кабінету Міністрів України у сфері е-нотаріату, та які наближують національне законодавство України до законодавства Європейського Союзу.

Зокрема, мова йде про Постанову Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1444 «Деякі питання реалізації експериментального проекту щодо поетапного запровадження Єдиної державної електронної системи е-нотаріату», якою визначено поетапне запровадження Єдиної державної електронної системи е-нотаріату до 31 грудня 2023 року, Постанову Кабінету Міністрів України від 1 липня 2022 р. № 745 «Про затвердження Правил формування та проведення перевірки нотаріального документа з електронним ідентифікатором», якою визначено процедуру формування в Єдиній державній електронній системі е-нотаріату нотаріального документа з електронним ідентифікатором та процедуру проведення його перевірки нотаріусами, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, іншими заінтересованими особами, а

також наказ Міністерства юстиції України від 22.07.2022 № 3081/5 « Про затвердження Переліку нотаріальних документів, які формуються з електронним ідентифікатором», яким затверджено Перелік нотаріальних документів, які формуються з електронним ідентифікатором, до якого віднесено заповіт.

Здійснивши науково-практичний аналіз цих та інших законодавчих актів у взаємозв'язку із Конституцією України, Законом України «Про нотаріат», зазначимо, що законодавчі акти Уряду надають право, а не обов'язок нотаріусу сформувати нотаріальний документ з QR-кодом. На нашу думку, пункт 6 Постанови Кабінету Міністрів України від 1 липня 2022 р. № 745, визначає, що формування нотаріального документа з QR-кодом може здійснювати нотаріус, який відповідно до законодавства отримав доступ до Системи е-нотаріату, не відповідає принципу юридичної визначеності, на дотримання його неодноразово наголошував Європейський Суд з прав людини, Конституційний Суд України, та про який йшлося

вище. Вважаємо, що законодавчі акти повинні чітко визначати права та обов'язки нотаріуса, і не містити правових конструкцій із словом «може». В іншому випадку слід було б визначити випадки, коли нотаріус «може» і випадки, коли нотаріус «не може» сформувати нотаріальний документ з QR-кодом.

Також пропонуємо внести зміни до Закону «Про судоустрій та статус суддів», а також ЦПК України щодо запровадження на період дії воєнного стану в судочинстві особливої онлайн роботи суду (дистанційного режиму), визначивши порядок, підстави, межі, строки онлайн розгляду і вирішення цивільних справ з дотриманням принципів та завдань цивільного судочинства. Застосування дистанційного режиму може відбуватися за аналогією із застосуванням дистанційного режиму засідань Центральної виборчої комісії, визначеного Законом України «Про Центральну виборчу комісію». Відтак, на науковому рівні доцільно розширити зміст поняття «захист прав у цивільному судочинстві» в частині запроваджен-

ня дистанційного режиму правосуддя. Все це призведе до захисту та охорони цивільних прав громадян загалом та спадкових прав зокрема.

Вбачається доцільним продовжити розробку теми щодо цифровізації нотаріату та правосуддя шляхом залучення штучного інтелекту, яка відповідає Європейській етичній хартії використання штучного інтелекту в судових системах і реаліях, що їх оточують, Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні тощо, та може бути предметом окремого проекту закону України.

Зважаючи на викладене зазначимо, що забезпечення дії конституційного принципу верховенства права та його складового елементу – принципу юридичної визначеності в спадковому праві, обтяженому дією воєнного стану, а також у повоєнний та інші періоди, полягає в тому, щоб: нотаріуси, суді та інші особи, на яких законом покладено здійснення захисту спадкових прав громадян, діяли відповідно до Конституції та законів України, уникали дискримінації за будь-якою ознакою; спадкове законодавство України було

чітким, зрозумілим, прозорим, а застосування – ефективним та своєчасним; норми захищали спадкові права громадян, а внесення змін до нього відбувалося у спосіб, визначений законом.

Наявність дискусійних та неузгоджених норм спадкового законодавства не сприяє захисту спадкових прав громадян в контексті дії принципу верховенства права, ефективному та своєчасному регулюванню спадкових відносин в умовах дії воєнного стану, та можуть «породити» різну судову та нотаріальну практики. Шлях вирішення проблеми – внесення змін до Цивільного кодексу України та іншого спадкового законодавства України.

Сподіваємося, що запровадження інноваційних методів та прийомів врегулювання відносин шляхом їх цифровізації та діджиталізації, зокрема, в частині складення, зміни та скасування заповітів знайде належний відклик у суб'єктів законодавчої ініціативи. Разом з тим, запровадження штучного інтелекту та інших форм діджиталізації потребує сучасних технологій контролю

лю кіберзлочинності. Також є громадян, які є користувачами Інтернет ресурсів, так і важливо забезпечити доступ до складання е-заповіту всім тих, хто не має такого доступу. громадянам України, це стосу-

Література

1. Законодавчі акти України, використані в цій статті, розміщені Веб-портал Верховна Рада України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/zak>
2. Кармаза О.О. Модифікація спадкових прав в умовах дії воєнного стану та євроінтеграційних процесів. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. №4. Ч.1. С.136-141.
3. Висновок щодо форми заповіту. Експерт: І.В.Спасибо-Фатєєва. http://yurradnik.com.ua/vis_exp/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA-%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8-%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83/
4. Висновок щодо форми заповіту. Експерт: І.В.Спасибо-Фатєєва. http://yurradnik.com.ua/vis_exp/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA-%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8-%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83/
5. Кармаза О.О. Міжнародно-правовий аналіз спадкування за заповітом. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 41. Частина I. К.: КНУ імені Тараса Шевченка. ІМВ, 2003. С. 138 – 139.
6. Калаур І.Р. Сучасні тенденції щодо форми заповіту. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2016/16/19.pdf> (дата звернення: 21 листопада 2022 р.)